

Haid Tibor

Az összehasonlító jogtudomány időszerűségéről

A szerző tanulmányában a jog-összehasonlítás fogalmának meghatározásához tisztázza azokat a társadalmi feltételeket, amelyek elősegítik a jogtudomány ezen ágának elkülönülését, és azt vizsgálja, hogy milyen kapcsolatban áll a jog-összehasonlítás a jogtudomány egyéb ágai-val. Hangsúlyozza, hogy az összehasonlító jogtudomány felhasználhatóságát, konkrét gyakorlati szerepét elsősorban az élő jog fejlesztésében látja. Ehhez az alkalmazáshoz ízelítőt ad az összehasonlító jog egyik lehetséges munkamódszerének bemutatásával.

A tanulmányban kifejtett gondolatok Tony Weir fordításában 1977-ben a North-Holland Publishing Company kiadásában angolul is megjelent Konrad Zweigert és Hein Kötz: AN INTRODUCTION TO COMPARATIVE LAW (eredeti: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts) művének alapvető megállapításaira épülnek. Aktualitását az Európai Unió kibővülésének folyamata és ezzel párhuzamosan belső egységesülés szükségességének erősödése adja.

A hivatkozott mű keletkezésének idejében a közgondolkodást a hidegháborús évtizedek utáni enyhülés óvatos optimizmusa hatotta át. Felmerült az egyes világhatalmak körüli tömbök közötti szellemi közeledés és így a társadalmat szabályozó normarendszerek összevetésének a lehetősége is. Mivel a második világháború után a jogpozitivizmus elitista egyeduralkodója is véget ért, a jogtudományban kezdetét vehette az a posztmodern oldódási folyamat, amely a precízen szerkesztett jog dogmatikai problémái mellett teret engedett egyfelől a jog társadalmi érvényesülése – azaz legitimitása, másfelől az egyéb normarendszerekkel való kapcsolódásai vizsgálatának. Ezáltal megerősödött az a szellemi fogékonyság, amely többek között a különböző jogrendszerek összevetésében is megnyilvánulhat.

Úgy gondolom, hogy a Lisszaboni szerződés elhúzódozó ratifikációja és az egyre markánsabban megjelenő partikularizmus és euroszkepticizmus olyan jelenségek, amelyek többek között rávilágítanak az eddigi jogászi szemlélet számos hiányosságára, és a három évtizeddel ezelőttihez hasonló vagy nagyobb mértékű szemléletváltást sürgetnek. Nyilvánvalóan szakítani kell a szakbarbár „társadalmi mérnökös-ködéssel” ahhoz, hogy Európa szervesen, az egyes alkotó nemzetek többsége által elfogadottan, azaz alulról építkező legitimitással egységesüljön. Ehhez a szemléleti

megújuláshoz nyújthat segítséget az összehasonlító jogtudomány is, különösen akkor, ha az kiegészül a joghoz képest egyéb periférikus tudományágak – pl. jogbölcselet, jogtörténet és jogszociológia – jelentőségének és használhatóságának újra felfedezésével.

A jog-összehasonlítás fogalma és elhatárolása a jogtudomány más ágaitól

A különböző jogrendszerek összehasonlításának lehetősége akkor áll fenn, ha az egyes magatartásszabályok közül egyrészt kiválnak, másrészt összefüggő rendszert alkotnak azok az állami (központi) erőszakkal kikényszeríthető szabályok, amelyek az egyes emberek és azok csoportjai közötti viszonyokat rendezik. Az ilyen módon létrejövő jogrendszer azonban nem veszítheti el a kapcsolatot az általa szabályozott társadalomban ható normarendszerekkel anélkül, hogy az önkéntes és hosszú időn át fennálló normakövetés által kialakuló jogi hagyomány esetenkénti érvényesítését szolgáló erőszak társadalmi elfogadottsága, és így a jog érvényesíthetősége ne csökkenjen.¹

A jogrendszerek összehasonlításának további feltétele, hogy azok *úgy éljenek egymás mellett, hogy a gyakori kölcsönhatás tartós és mellérendelt jellegű legyen*. Az egyes jogrendszerek alkalmazóinak illetve művelőinek ritkán áll módjában olyan mértékben függetlenné válni az őket körülvevő társadalmi köztudattól, hogy a megismerő kíváncsisága fölülkerekedjen a katonai, gazdasági vagy „pusztán” szellemi hódító fölényes látásmódján.

Jelen munkának nem tárgya az összehasonlító jogtudomány történetének vizsgálata, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy a különböző jogok tudományos igényű összehasonlításának nem kedvez a birodalmi szemlélet, különösen annak expanziós szakaszában. A tartós egymásrataltságból, szoros és elsődlegesen mellérendelt jellegű gazdasági/diplomáciai kapcsolatban élő államok viszont kénytelenek jogrendszereik bizonyos mértékű harmonizálására, amelyhez azok összevetésén keresztül vezet az út.²

1 A jogrendszer legitimitása csökken, ha nincsenek többé hatással rá azok a társadalmi normarendszerek, amelyektől elkülönült. A halványuló legitimitás pedig azt eredményezi, hogy az érvényesíthetőség egyre inkább az erőszakra vagy legalább is annak kilátásba helyezésére épül, és így egyre költségesebb és idegenebb lesz. Az öncélúságba hajló, elitista jogrendszer elvezethet egy olyan állapothoz, amikor az egyes normák érvényesülése arányos a normasértés fenyegetettségével, a normakövetés elsődleges vagy egyetlen motívuma a szankciók elkerülése lesz. Ha ez az állapot tartósan fennmarad, egyes társadalmi csoportok bizonyos életviszonyokat saját normaképzéssel szabályoznak. Ezek a párhuzamosan létező szabályrendszerek vagy szokásjogok gyakran szoros kapcsolatba hozhatók más társadalmi normarendszerek alapelveivel, és a párhuzamos működés a „hivatalos jogrendszer” vonatkozó részének megbénulásához vezethet. Véleményem szerint ez a folyamat – minden fehéritési törekvés ellenére is – a magyar üzleti élet saját szabályainak és tételes pénzügyi jogunknak egymáshoz való viszonyában is megfigyelhető.

2 A jog-összehasonlítás első fennmaradt tudományos eredményei is ezt a mellérendelt és egymásra utalt viszonyrendszert tükrözik. Platón a görög poliszok élő jogát összehasonlító munkájában célja az ideális jog megtalálása volt, de nem egyetlen polisz szabályainak kényszeradaptációja által. A hellén poliszok jogrendszereinek közös alapelveit törekedett feltárni Theophratusz és Arisztótelész. Műveik sajnos csak töredékesen maradtak fenn, így nem lehet tudni, hogy vizsgálódásuk hátterében állt-e ilyen, vagy más egyéb gyakorlati cél. Az eseti jogalkalmazás gyakorlati szükséglete vezette Iszokratészt

Végül a jogrendszerek összehasonlításának lehetősége csak akkor áll fenn, ha készek vagyunk saját, hazai jogunkat kellő távolságról vizsgálni ahhoz, hogy a vizsgálendő idegen jog mellé helyezhessük. Mint minden megismerési tevékenység, a jog-összehasonlítás is értékelés egyúttal.³ Az értékeléshez viszont szükséges valamilyen értékmérő, amely a megismerés tárgyán – jelen esetben a jogrendszereken – kívül áll. Ez véleményem szerint nem csak a tudományos igényű, hanem bármilyen egyéb, a jogalkalmazáshoz szükséges megismeréshez, eligazodáshoz, tehát végső soron a jog érvényesüléséhez is kell. A jogérvényesítés – és érvényesülés – feltétele többek között a jog megismerhetősége is. Az általános és egyértelmű értékmérő hiánya a jogrendszer vizsgálatát öncélúvá és belterjessé teszi.

Az előzőeket összefoglalva, különböző jogrendszerek tudományos igényű összehasonlításához szükséges a mellérendelt jogrendszerek gyakori érintkezéséből eredő késztetés, az olykor eltérő formában, szinten és jogágban megjelenő szabályok jogi jellegének közös felismerése, azaz az önállósodott jogrendszer, és végül a saját jogtól való elvonatkoztatás képessége, amely a különböző jogrendszerek azonos elvek és alapértékek talaján történő egybevetésének lehetőségéhez vezet.

Az egyes jogrendszerek összevetése során az értékelés természetesen nem egyformán hangsúlyos, hiszen a jog-összehasonlítás tárgya lehet különböző jogrendszerek alapvető elveinek és megoldásainak, vagy egyes – összevethető - jogintézményeinek összehasonlítása, vagy hasonló – tipikus – problémára, életviszonyra adott válaszainak egymásra vonatkoztatása. De már a jogszabályok pusztán rendszerbe szedése, és tematikus bemutatása is tartalmaz értékelő elemet, ha nem csupán azok lefordításáról van szó. Amennyiben a jog-összehasonlítás célja a bemutatandó jogrendszerben való könnyebb eligazodás, vagy éppen a hazai jog gazdagítása külső megoldások átvételével, az értékelés fontossága nyilvánvaló.

A jog-összehasonlítás más jogágaktól való elhatárolásakor azonnal szembe ötlik a nemzetközi magánjoggal való szoros kapcsolat. Alapvető különbség azonban, hogy a nemzetközi magánjog a tényálláshoz keresi meg az alkalmazandó jogrendszert és azután annak vonatkozó szabályát, a döntési szempontot azonban első lépésként a hazai jog részét képező pozitív jogszabály adja meg. Ezzel szemben a jog-összehasonlítás elsőként a különböző jogrendszerek azonos tényállásra adható válaszait veszi szemügyre, és az irányadó jog kiválasztásának szempontját rögzítő szabály is az összehasonlítás tárgya lehet. Ugyanakkor a nemzetközi magánjog összehasonlító módszereket használ, amikor például azonos vagy hasonló joginté-

„Aegenetikusz”-című műve megírásához, mikor Sziphnosz, Keosz és Aegina poliszok örökösödési jogát máig példaértékű színvonalon összevetette.

Ezzel szemben a terjeszkedő birodalmak általában saját jogukat érvényesítik a meghódított területeken, így a Római Birodalom annak ellenére nem kedvezett a jog-összehasonlítás tudományának, hogy a kényszeradaptáció Itálián kívül nem volt jellemző. Ennek valószínű oka az lehetett, hogy az eleve magas színvonalú római jog mellett a birodalom azon területein, ahol jelentősebb arányú római népesség telepedett le, a helyi jogok lassan folklórrá szelídültek.

3 Mivel a megismerés tárgya visszahathat a megismerőre, e befolyás lehetősége arra készíti a megismerést végzőt, hogy aktuális tudattartamának – végső soron önanonosságának – védelme érdekében a hatás rögzülését feltételhez kösse. Ez a megismerésbe épített értékelés véleményem szerint szükséges.

ményt keres, vagy az esetleges döntésnek az idegen jogrendszerhez való illeszkedését vizsgálja. A különbség tehát elsősorban a hasonló módszerek használatának eltérő céljában rejlik.

A nemzetközi jog részben szabályanyagát is az összehasonlító jogtudomány által nyeri, mivel az úgynevezett művelt nemzetek által alkalmazott alapelvek összegyűjtése komparatív módszert igényel, ahogy erre van szükség a nemzetközi jogi dokumentumok értelmezésénél is.

A jog-összehasonlításnak mint a jogtudomány egyik ágának leginkább a jogtörténettel szoros és kölcsönös a kapcsolata. A kettő közötti különbség inkább fokozati, mint lényegi jellegű. A jogtörténet időben egymást követő állapotokat vizsgál, de a változások okait kutatva szükségképpen eljut azokhoz a jogrendszerek közötti kölcsönhatásokhoz is, amelyek már a jog-összehasonlítás területére visznek át. Hasonlóképpen, az egymás mellett létező jogrendszerek közötti kapcsolat nem érthető meg azok múltbeli viszonya nélkül. Valamely jogintézmény jellegében is ott munkál a kialakulását kiváltó körülmények eredője, így annak értékeléséhez a létrejöttére kiható események ismerete is szükséges.

A jogszociológia és a jog-összehasonlítás kapcsolata különösen abból a szempontból fontos, hogy az előbbi tudomány képes feltárni a jog képződésére és érvényesülésére vonatkozó társadalmi jellemzőket. A jogszociológia segítségével nem csak a pozitív jog, de a ténylegesen érvényesülő jogi valóság, az élő jog is vizsgálható és összemérhető.⁴

A különböző jogrendszerek megértéséhez szükség lehet annak az asszociációs bázisnak a feltérképezésére is, amellyel az egyes jogi kifejezések az adott nyelvben bírnak. Ehhez a szociolingvisztika és a nyelvtörténet nyújthat segítséget, feltárva az egyes szavak jelentésének udvarát és gyökerét, amely az adott nyelven beszélő közösség jogi gondolkodásának megértéséhez is közelebb vihet.

A jog-összehasonlítás szerepe és célja

A jogtudomány jellegének értékelésénél gyakran visszaköszön az a megállapítás, hogy az erőteljesen nemzeti keretekhez kötöttség miatt tudományos jellegét tekintve alulmarad más tudományokkal szemben. A partikularizmus hátrányainak fokozatos felszámolásában látják a jog-összehasonlítás egyik lehetséges szerepét, méghozzá az egységesítő jogfejlesztés lehetséges eszközeként.⁵

Véleményem szerint ez a partikularizmus fokozati és látszólagos, s ez egyrészt abból adódik, hogy a jogtudományt elsősorban természettudományokkal, és kevésbé

4 Amennyiben a jog-összehasonlítás célja a jogfejlesztés is, úgy a jogszociológia különösen hasznos lehet, mivel általa előre vetíthető és valószínűsíthető valamely jogintézmény társadalmi elfogadottságának alakulása, egyszóval legitimitása.

5 A XIX–XX. század fordulójának ma már megmosolyogtató tudományos optimizmusa is ezt a szemléletet tükrözte. Az 1900-ban Párizsban tartott Jog-összehasonlító konferencia elsődleges célja a közös világjog alapjainak lerakása volt. A szervezők – és részben a meghívottak – sajátos birodalmi, de legáltalában kultúrfölényükből fakadó expanziós meggyőződésére jellemző, hogy eleve csak a kontinentális Európa állami jogalkotásának termékeit tartották vizsgálatra érdemesnek.

társadalomtudományokkal vetik össze, másrészt elmosódik a különbség a jog, mint működő illetve tételes szabályrendszer, valamint az azt vizsgáló tudomány között.⁶ E tekintetben a nyelvészet és a történelem szolgálhat megfelelő analógiával. Mindkettő partikuláris jelenségeket vizsgál elsősorban – valamely konkrét embercsoport bizonyos helyen és időszakban használt nyelvét és közösen átélt eseményeit, azonban az egyediből az általánosra való következtetés igényével.

Úgy gondolom, hogy a jog-összehasonlítás elsődleges célja nem a helyi jellegek mindenáron felszámolásával történő homogenizáció, hanem a közös törvényszerűségek, a gyakran eltérő jogintézménybe bújtatott de, azonos okkal és céllal létrejött jogi megoldások, illetve az esetlegesen eltérő szabályozás mögött működő alapelvek értékelő összevetése lehet. Ezen fáradtságos szakasz után következhet csak az egységesítés abban a körben, amelyben egyrészt szükség van rá, mert saját jogunk fejlesztésre szorul, és külső minta átvétele célszerű, másrészt ahol az alkalmazók készek átvenni ez idáig idegen megoldásukat, vagyis az jogérvényesülés lehetősége biztosított.⁷ Összefoglalva, a jog-összehasonlítás gyakorlati hasznát a jogfejlesztéshez szükséges adaptációs igények, és az egyes jogrendszerek megismeréséhez szükséges elvi-logikai kulcs biztosításában látom.

A jog-összehasonlítás egyik lehetséges módszere

Az összehasonlítás módszerének lényege, hogy a kisebből halad a nagyobb, a részből az egész felé. Mivel a pozitív jog csak részleteiben ismerhető meg, e módszer a legtöbb esetben jól alkalmazható, ha az egyéni kutatás vagy valamilyen konkrét probléma megoldásának kényszere vezet. Hátránya aprólékosságából fakad, nevezetesen abból, hogy a szabályozási tárgyakról tárgyakra haladás behatárolja azt a területet, amelyet ezáltal meg lehet ismerni, és általános következtetések levonására csak igen lassan kerülhet sor.

A munka valamilyen megismerési szükséglet felismerésével, és a munka-hipotézis kialakításával kezdődik. Mindez fakadhat a hazai jogrendszer valamilyen hiányosságából, szabályozást igénylő életviszony megjelenéséből, és annak a feltételezéséből, hogy más jogrendszerben a kérdés szabályozása már megoldott, vagy a sajátunknál kedvezőbb. A kiválasztott másik jogrendszer megközelítési módja funkcionális, azaz a problémából, a szabályozandó életviszonyból indul ki, és feltételezi, hogy hasonló

6 E tekintetben érdemes megjegyezni, hogy a partikularizmust kárhóztató szemlélet gyakran figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az egyetemes jelleggel alkalmazott jogok általában kényszeradaptáció, esetleg gazdasági kényszer szülte egyoldalú alkalmazkodás által elterjedt nemzeti vagy helyi jogok voltak. Elfogadásukhoz sem a római, sem a frankofón jog, sem pedig a common law esetében nem volt elég az átvevő országok jogalkalmazóiban a fejlettebb jogrendszer iránt érzett spontán csodálat. Állami keretek fölött tartósan érvényesülő egyetemes jogról csak a kánonjog illetve a partikuláris helyi jogok középkori egymás mellett élése esetén beszélhetünk, amelyet elsősorban az egyház és állam közötti hatalmi kettősség tett lehetővé.

7 Érdekes jog-összehasonlítási kérdés, hogy az egyes nemzetek – illetve azonos jog alá tartozó jogalany-csoportok – milyen mértékben és mely jogterület vagy jogintézmény esetében tartják elképzelhetőnek illetve utasítják vissza külső jogok átvételét. Fontos lehet az is, hogy az átvétel szempontjából milyen jogcsalád iránt nyitottabb az adott társadalom.

helyzetre adott, esetleg eltérő formában jelentkező jogi megoldások a legtöbbször hasonló eredményre vezetnek.

Amennyiben figyelmünket a konkrét életviszonyra irányítjuk, el kell tekintelnünk attól, hogy saját jogunk kínálta rendszertani helyen keressük csak a megoldást. Ha a rendszertani hely visszatérően, több életviszony esetében eltérő, úgy ez a jelenség már a vizsgált jogrendszer alapvető vonásának felismeréséhez vezethet el. Így közeledünk az egyedi szabályozás vizsgálatától általánosan ható rendszerezési elv felé.⁸

Ha a vizsgált jogrendszer semelyik jogága nem kínál megoldást, úgy ez is fontos információ lehet. Elképzelhető, hogy az adott társadalomban a kérdést nem a jog, hanem valamelyik másik normarendszer szabályozza, esetleg a jogi és nem jogi jellegű szabályozás a kérdéses életviszonynál nem válik el egymástól.

Amennyiben megtaláltuk a keresett jogi normát, meg kell vizsgálni annak társadalmi környezetét is. Ennek során a lehető legteljesebb ismeretek szükségesek, mivel azok hiányában esetleg valamilyen politikai deklaráció jogszabályi formáját tekintjük élő jognak, illetve a szabályozás lényegét fogjuk szem előtt veszíteni, mert figyelmen kívül hagyjuk a szokásjogi hátteret, amikor csak a tételes, pozitív jogra összpontosítunk. Röviden, a lehető legteljesebb jogi realitás megismerése a cél.

Természetesen lehetséges, hogy az alapkiindulásunk, miszerint hasonló problémára eltérő módon adott, de tartalmát tekintve hasonló választ fogunk találni, nem szükségképpen igazolódik be minden esetben. Amennyiben ez gyakori jelenség, úgy feltételezhető, hogy az általunk vizsgált jogrendszer alapjellemzőin, stílusán kívül még társadalmi hátterében is eltér a miénktől.

A fenti műveletet több alapvető életviszony tekintetében elvégezve képet kaphatunk az adott jogrendszer alapelveiről. Majd ezen alapvonások segítségével az

8 Hazai jogunknak a német-osztrák-svájci jogrendszerrel közös vonása a közhiteles ingatlan-nyilvántartás és az abban történő konstitutív hatályú bejegyzés. Tudomásom szerint más jogrendszerekben nem található az a megoldás, hogy a relatív hatályú, szerződéses jogviszony, amely csak kötelmet keletkeztet a tulajdonjog – vagy valamely szelvényjoga – átruházására, egy közigazgatási, azaz közhatalmi aktus, az ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyzés által válik abszolút szerkezetű tulajdonjogi jogviszonnyá. Mindez – véleményem szerint – visszavezethető az állami főhatalom kontinentális európai felfogásához, amely szerint az alattvalók – jogalanyok – szerződéses szabadságának elvét kiegészíti a főhatalom hitelesítő-jóváhagyó, és egyúttal a kikényszeríthetőséget, a jogérvényesítést végső soron biztosító szerepe.

Az ingatlanpiac ugyanakkor máshol is kikényszeríti az ingatlanra vonatkozó tulajdonjog és más. Alapvető jogosultságok tekintetében a megfelelő szintű jogbiztonságot. A common law érdekes megoldása a jogcímbiztosítás jogintézménye, illetve jogcímbiztosító társaságok működése. Ezáltal a szerződéses szabadság feltétlenül érvényesülő elve nem a közigazgatás közhatalmi aktusa közreműködésével kerül összhangba – legalább is a lehetőség szintjén – a jogbiztonság követelményével, hanem egy másik civilisztikai jogintézmény, a biztosítási szerződés felhasználásával. A biztosító itt arra vállal mögöttes felelősséget, hogy az átruházó rendelkezhetett az ingatlannal a jogügylet érvényességéhez szükséges terjedelemmel, és persze ez akkor is így volt, amikor a megelőző ügyletben még ő volt szerző fél...stb., vagyis a nemo plus iuris szabályát az egymást követő ügyletek láncolatában a felek betartották, a jogosultság tehát érvényesen átszállhat. E két jogintézmény – a konstitutív hatályú, közhiteles ingatlan-nyilvántartás, illetve a jogcímbiztosítás ingatlan tekintetében – összevetése azt mutatja, hogy azonos célt más jogrendszerek milyen – részben eltérő részben hasonló – elvek és eszközök alkalmazásával töreksenek elérni, saját jogi hagyományaikból következően.

egyed jogrendszereket jogcsaládokba sorolhatjuk.⁹ A munka ezen szakaszát a jogtörténet eredményeinek intenzív felhasználásával lehet elvégezni.

Végül, az összehasonlítás eredménye nem teljes az értékelés nélkül, amely – az előzőekben kifejtetteknek megfelelően – a vázolt tevékenység egész folyamatát áthatja. Természetesen az értékelésnek is több fajtája lehet, amely az adott jogrendszer saját elveinek való megfeleltethetőségtől az értékelő saját – akár gyakorlati, akár elméleti igényű rendszerező – szempontjaiból fakad. Mindenesetre ez utóbbi művelet különösen fontos akkor, ha célunk saját jogunk fölismeret hiányosságainak valamilyen szabályozási kényszer miatti fejlesztése.

A bevezetőben említetteket fenntartva, véleményem szerint a jog-összehasonlítás tudománya és szemléletének tág, gyakorlati felhasználásra is kiterjedő alkalmazása egyre aktuálisabb. Bizonyos jogterületek összehangolt, globális szintű, de legalábbis kontinentális szabályozása elkerülhetetlennek tűnik.

Ehhez egyrészt – a szuverenitás durva feladását jelentő kényszeradaptáció helyett – a jogrendszer alapelveinek összehangolásán keresztül vezet az út. A magam részéről bízom abban, hogy a politikai korrektség semmitmondó zsákutcájából kijutva eljutunk egy olyan gyakorlatias természetjogi felfogásig, amely újra lehetővé teszi a más társadalmi normarendszerekhez is átvezető közös jogi alapelvek megvitatását, összegyűjtését és jogi hatásuk életre keltését. A tételes jog sokszínűsége mindamellett fennmaradhat, és a sokféle szabályozásban történő eligazodás nem lesz bonyolultabb, ha a rendezőelvek közösek.

Másrészt fontosnak tartom bizonyos jogágak – így az eleve nemzetközi jellegű hadijogon túl a honvédelmi közigazgatás és a szolgálati jog – legalább EU és NATO szövetségi szinten történő fokozatos közelítését. A szabályozás teljes azonossága mellett – amely persze csak elvi lehetőség – sem sérülne a szuverenitás a megfelelő hatásköri szabályok alkotmányos szintű szabályozásának fenntartása mellett, ugyanakkor a szövetséges katonák jobb eséllyel tudnának együttműködni, ha azonos vagy hasonló jogszabályi környezet venné őket körül.

⁹ A bevezetőben hivatkozott szerzők ismertként tekintenek a jogcsaládok szerinti felosztásra, és saját rendszerüket a korábbi modellek szintetizált továbbfejlesztéseként mutatják be. Eszerint létezik latin, germán, angol-amerikai, skandináv (északi), szocialista, távol-keleti, iszlám és hindu jogcsalád.